

УДК 711.459.6 711. 122

к. арх., доцент Лукомська З.В.,
Івано-Франківський національний
технічний університет нафти і газу

ВПЛИВ ЛАНДШАФТНОГО ЧИННИКА НА ФОРМУВАННЯ МІСТОБУДІВНИХ КОМПЛЕКСІВ У XVII – XVIII СТ. НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

У дослідженні, на прикладі містобудівних комплексів із урбаністичними рисами періоду бароко розкрито особливості формування об'ємно-просторової композиції середмість, оборонної системи, сакральних комплексів, палацово-паркових утворень у залежності від ландшафтного чинника.

Ключові слова: історичний ландшафт, архітектурно-ландшафтна композиція, історичне міське середовище, епоха бароко.

Постановка проблеми

Багата архітектурно-містобудівна спадщина барокового періоду на сучасному етапі розвитку формує неповторні образи історичних міст та селищ Західної України. Провівши ґрунтовні дослідження значного масиву містобудівних об'єктів на території Івано-Франківської, Тернопільської та Львівської областей було виявлено чітку залежність формування об'ємно-просторової композиції міських утворень від особливостей ландшафтних складових території, на якій закладалось чи реконструювалось вже існуюче місто.

На основі особливостей елементів ландшафту середовища формувались новітні на період XVII – XVIII ст. композиційні прийоми, за допомогою яких архітектори створювали багатокомпонентні складні і одночасно своєрідні та неповторні об'ємно-просторові композиції міських ансамблів. Оскільки, в той час на території Західної України працювали майстри з Італії, Франції, Австрії, Німеччини, Нідерландів, а власники міст, резиденцій, палаців прагнули втілювати у своїх проектах найновіші європейські урбаністичні погляди та тенденції, то створені під їх впливами проекти і сьогодні відрізняються гармонійним поєднанням архітектурних елементів та природного середовища.

У дослідженні, на прикладі характерних міст із урбаністичними рисами періоду бароко розкрито особливості формування об'ємно-просторової композиції середмість, оборонної системи, сакральних комплексів, палацово-паркових утворень у залежності від ландшафтного чинника. Серед цих прикладів колишні історичні міста: смт Микулинці, с. Язлівець, м. Вишнівець, с. Окопи, м. Бережани, м. Почаїв – розташовані на території Тернопільської

області; с. Маріямпіль, с. Єзупіль, м. Городенка, м. Калущ – містобудівні об'єкти на території Івано-Франківської області; м. Жовква, смт Краківець, м. Самбір, – колишні історичні міста Львівської області. На даний час частина із цих об'єктів втратила статус міста, руйнуються їх цінні історичні архітектурно-містобудівні елементи та є під загрозою знищення цінний культурний ландшафт.

Мета дослідження

Визначити і розкрити цінність всіх елементів урбаністичної композиції, зокрема ландшафтної складової, та запропонувати можливі варіанти розвитку, збереження та охорони містобудівної спадщини.

Виклад основного матеріалу

На даний час проблемі комплексного підходу до пам'яткоохоронної діяльності приділяється багато уваги в українських та міжнародних документах [1]. Напрацьовані Рекомендації із збереження та розвитку історичних ансамблів [2]. Проблеми охорони та збереження цілісних містобудівних утворень розглядалися на кількох послідовних конференціях ЮНЕСКО [3]. Отже на даний час є сформовані передумови для складення законодавчої бази з охорони та збереження архітектурно-ландшафтних міських ансамблів, як окремого типу пам'яток містобудування [4].

1. Роль ландшафтного чинника при закладенні та розвитку історичних середмість у бароковий період.

У представлених містах Західної України, які активно розвивались у період XVII – XVIII ст. набуваючи барокових рис, особливості ландшафту були вміло використані архітекторами будівничими для створення складних багатокомпонентних об'ємно-просторових композицій. Природний ландшафт відігравав визначальну роль у організації середовища як основний структуро- і формоутворюючий чинник.

У результаті дослідження історико-архітектурного розвитку вибраних міст було виявлено європейські містобудівні барокові тенденції у формуванні їх композиційно-просторової структури. Оскільки, в період від сер. XVII ст. до сер. XVIII ст. у формуванні містобудівних комплексів відчувається підвищений інтерес до контрастного рельєфу та прагнення активно його використовувати у архітектурній композиції, то рівнинний ландшафт ренесансних міст змінюється багатоплановими, динамічними об'ємно-просторовими утвореннями.

На прикладі згаданих міст можемо прослідкувати особливості формування унікальних міських ансамблів у залежності від ландшафтного чинника. Засобами архітектурно-ландшафтної організації простору у історичних містах були усталені композиційні прийоми. В урбаністиці періоду XVII – XVIII ст. активно використовуються просторові композиційні осі, що можемо

прослідкувати і сьогодні на прикладі колишніх історичних міст Язлівця, Маріямполь (Рис. 1), Бучача, Микулинець та ін.

Рис. 1. Вигляд на історичну площу ринок у с. Маріямпіль Івано-Франківської обл. Фото 2015 р.

У міському середовищі барокового міста чергуються закриті та відкриті простори підсилюючи емоційне сприйняття глядачем архітектурно-ландшафтної композиції. Чітко вираженими є взаємозв'язки елементів міського середовища: площ, вулиць, кварталів житлової забудови, палацових комплексів. У формуванні архітектурно-ландшафтної композиції переважає тяжіння до відкритих організованих просторів із домінантами у вигляді палаців, храмів, громадських споруд. Прикладом може бути палац у Вишнівці (Рис. 2), який формує характерний силует містечка.

У бароковому містобудуванні формується нове розуміння міського ансамблю, як закономірно організованого архітектурного комплексу, складні композиційні зв'язки котрого з ландшафтом розкриваються глядачеві тільки у динаміці, під час його руху. Цікавим зразком такого прийому виступає місто Городенка із анфіладним розкриттям сакральних споруд – домінант, розташованих вздовж однієї композиційно-просторової осі.

Рис. 2. Вигляд на Вишнівецький палац XVII ст. та церкву св. Вознесіння, зі сторони правого берега ріки Горинь. Фото 2016 р.

Головні архітектурні доміанти середмість майже завжди були пов'язані візуальними зв'язками, оскільки зодчі вказаного періоду велике значення приділяли естетичному сприйняттю панорами та силуету міста. Роль доміант у панорамі міста відіграють сакральні та громадські споруди. Характерними прикладами такого прийому є м. Самбір (Рис. 3), м. Почаїв, м. Бучач, с. Єзупіль, Івано-Франківської області (Рис. 4).

Рис. 3. Вигляд на Костел Зсічення голови Св. Іоана Хрестителя (XVII ст.) у історичному середмісті Самбора. Фото 2016 р.

Рис. 4. Вигляд на колишній Домініканський костел (сер. XVII ст.) у с. Єзупіль, Івано-Франківської обл. Фото 2015 р.

Розглянувши численні варіанти об'ємно-просторових композицій барокових міст можемо відзначити роль природного ландшафту як головного компоненту, що формує своєрідний образ міста.

2. Існуючий стан культурного ландшафту у історичних містах Західної України

Провівши комплекс камеральних та натурних досліджень в історичних містах Західної України, які досягли найбільшого розквіту у бароковий період та набули характерних урбаністичних рис того часу, можемо робити певні висновки щодо існуючого стану ландшафтної складової у цих об'єктах.

Одна група таких історичних міст із унікальними природними особливостями місцевості відрізняється хорошою збереженістю середовища. Здебільшого це ті міста, які втратили своє значення, перетворившись на села або селища міського типу і розвиток котрих припинився у минулих століттях. Хоча вони відрізняються добре збереженим історичним середовищем, але з плином часу вони занепали та залишились осторонь будь якого туристичного руху, тому їх цінність є майже не розкритою для суспільства.

Прикладом може виступити колишнє місто, а сьогодні смт Микулинці [5,6], яке було родинним гніздом кількох відомих українсько-польських шляхетських сімей – Синявських, Конєцпольських, Мнішів, Потоцьких. Місто Микулинці, можемо вважати унікальною пам'яткою барокового містобудування, оскільки

всі його архітектурно-планувальні елементи утворюють довершений просторовий ансамбль. Розташоване історичне середмістя Микулинець, палацово-парковий комплекс та сакральний комплекс вздовж єдиної планувальної осі. При чому всі елементи міської структури органічно вписані у складний ландшафт, який формується стрімкими поворотами ріки Серет. Середмістя розташоване у низині ріки, а палацово-парковий комплекс та унікальний бароковий Троїцький костел (кін. XVIII ст.) із монастирськими будівлями та цвинтарем на підвищеному плато, що дає можливість поступово розкривати для глядача ці архітектурні елементи. Розташування костелу навпроти палацової споруди забезпечує його чудове сприйняття та формування видових точок при під'їзді в місто зі сторони Тернополя.

До іншої групи входять ті історичні міста у яких частково втрачене цінне історичне середовища та первісна ландшафтна складова спотворена пізнішими елементами урбанізованого середовища. Для представлення цінності таких об'єктів необхідним є проведення масштабних заходів з відтворення історичного середовища та проведення робіт з ліквідації дисгармонійних елементів забудови.

Як приклад частково втраченого історичного культурного ландшафту представляємо місто Збараж [7,8,9], яке належить до найдревніших міст Тернопільщини. Розташоване воно на річці Гнезна, яка композиційно розділяє міську структуру на дві частини: середмістя та замкову складову. Історичне середмістя розташовується у низині ріки, а фортифікації Збараського замку на значному підвищенні.

Збараський палац разом із збереженими пам'ятками сакральної, житлової, громадської архітектури та видозміненим, частково збереженим простором колишньої площі ринок формують сучасне середовище центру міста.

На сьогодні серед збережених пам'яткових споруд історичного середмістя Збаража головними є: палац XVII ст. із фортифікаційною системою; костел і монастир отців Бернардинців (1627); Успенська церква (колишній Тринітарський костел (1755-1758)); Церква Воскресіння Христового (1764); фрагменти ринкової квартальної забудови; елементи розпланувальної структури колишнього середмістя. Перелічені історичні споруди та комплекси формують простір сучасного міського середовища Збаража. Ці об'єкти утворюють живописну, за рахунок складного ландшафту об'ємно-просторову композицію міста, яка вирізняється геометрично-правильним розплануванням території середмістя, що походить із періоду XVII ст.

Окрім збережених цінних історичних споруд до складу колишнього середмістя входять дисонуючі елементи забудови з періоду XX та XXI ст., які негативно впливають на цілісне сприйняття середовища, спотворюють

масштабність та силует історичного ядра міста. Дисонуючі споруди мають капітальний характер забудови, тому їх знесення, чи реконструкція є ускладненими та малоймовірними. У такому випадку необхідно шукати альтернативні шляхи відтворення та збереження цінної історичної архітектурно-ландшафтної композиції.

До третьої групи належать такі об'єкти, культурний ландшафт яких збережений тільки фрагментарно. Мова йде про колишні містобудівні утворення, історичне середовище яких майже знищене, і на даний час є збережені тільки поодинокі елементи колишньої цінної архітектурно-ландшафтної композиції. Для того щоб розкрити цінність таких комплексів необхідним є відтворення значних частин первісних міських ансамблів, про які часто маємо збережену дуже обмежену джерельну базу, що значно ускладнює процес відтворення.

Прикладом може виступати колишнє місто Маріямпіль 10, 11], тепер село Галицького району Івано-Франківської області, розташоване на лівому березі р. Дністер. У кінці XVII ст. приватне укріплене місто розбудовувалось коронним гетьманом Речі Посполитої Станіславом Яном Яблоновським. Природне мисовидне плато із дуже стрімкими берегами, на якому було розташоване місто, з трьох сторін омивалось рікою, а з напільної північної сторони міські бастионні укріплення утворювали фортифікаційну лінію оборони. До складу міської структури входили: площа Ринок правильної прямокутної форми із приринковою забудовою, сакральні споруди та комплекси, палац із фортифікаційними укріпленнями та розвиненим бароковим садом, а також міські фортифікації. Між усіма елементами міського утворення прочитувались просторово-композиційні зв'язки. А за рахунок чітко визначеної території забудови міста природними обмеженнями, цей об'єкт можна вважати одним із кращих зразків цілісної компактно-архітектурно-ландшафтної системи XVII ст. Нажаль на даний час про видатну історико-архітектурну цінність міста можемо судити тільки із збережених невеличких фрагментів бастионної оборонної системи замку та сакральних споруд. Історичні міські фортифікації збережені у вигляді земляних підвищень, бароковий сад у дуже занедбаному стані, практично не збереглась ринкова забудова. На даний час багато елементів об'ємно-планувальної структури міста потребують ґрунтовних наукових досліджень із подальшим прийняттям рішень щодо можливостей регенерації втраченого цінного історичного середовища та його складових.

3. Варіанти розвитку культурних ландшафтів у складі історичних містобудівних комплексів Західної України

Ландшафт як підґрунтя розвитку історичних територій згаданих міст несе в собі не тільки історичну, культурну та художньо-естетичну цінність, але і

історичну пам'ять [4,12]. У формуванні індивідуального архітектурного вигляду міста ландшафт відіграє визначальну роль. Від його збереження залежить можливість подальшого розвитку всіх сфер життєдіяльності історичного містобудівного комплексу [13]. Тому на передній план виходить проблема відтворення, ревалоризації цінного історичного середовища [14], оскільки багато історичних ландшафтів перебувають у незадовільному стані. Одні з них частково знищені, занедбані, інші активно використовуються, але не за призначенням – забудовуються випадковими спорудами, насадження вирубують, водойми засипають і зрівнюють із землею.

Узагальнивши дослідження міст Західної України було виявлено, що ландшафтні об'єкти культурної спадщини барокового періоду відіграють вирішальну роль у збереженні традиційного характеру середовища. Тому необхідно проводити заходи із виявлення, дослідження, а у подальшому взяття на державний облік чи визначення зон охорони цінних історичних ландшафтів, які формують неповторний образ історичних міст.

Кожне із представлених історичних міст має свій історико-архітектурний шлях розвитку що відображено у його образі, неповторному середовищі. Індивідуальними є і проблеми пов'язані із порушенням історичної архітектурно-ландшафтною композиції міст. Тому при пошуку варіантів розвитку історичних міст необхідно керуватись індивідуальним підходом.

На основі узагальнених проблем у розвитку міст Західної України пропонуємо можливі підходи до охорони та збереження історичних ландшафтів.

У історичних містах, які активно розвиваються та культурний ландшафт яких підпадає під вплив агресивного урбанізованого оточення виникає проблема втрати самоідентичності набутої середовищем впродовж історичного розвитку. В них утворюється нібито штучний характер історичного ландшафту, тому необхідним є розроблення містобудівної і пам'яткоохоронної документації та забезпечення контролю за неухильним її дотриманням, особливо в частині збереження та розвитку культурного ландшафту історичного міста.

Для історичних міст, котрі втратили статус міста, необхідним є виконання та реалізація комплексних програм з охорони, збереження і розвитку цінного історичного середовища, у якому роль ландшафту є провідною. Отже для колишніх міст, таких як: смт Микулинці, с. Язлівець, с. Єзупіль, – найкращими умовами збереження історичних ландшафтів є організація природних парків, заповідників, заказників. Використання цих територій із туристично-екскурсійною метою дасть можливість представити цінність ландшафтно-архітектурної композиції комплексів широкому колу відвідувачів.

Для тих об'єктів у яких збережені елементи цінних архітектурно-ландшафтних комплексів тільки фрагментарно, а це с. Маріямпіль, с. Окопи, м. Калуш необхідним є впровадження комплексних підходів ревалоризації та відновлення втраченого історичного середовища. Оскільки у таких містобудівних комплексах відсоток втрат є значним, необхідним є проведення наукових досліджень, ідентифікація існуючих та втрачених елементів, розроблення поетапних програм ревалоризації та відновлення цінного історичного середовища.

Висновки

На прикладі розглянутих історичних містобудівних об'єктів Західної України розкрито роль ландшафтного чинника у формування цінних барокових комплексів та визначено її місце у сучасній об'ємно-розпланувальній структурі населених пунктів. Кожен із представлених містобудівних комплексів має свій унікальний історичний шлях розвитку, впродовж періоду існування змінювався його архітектурно-містобудівний образ та статус, але і сьогодні значення культурного ландшафту у формуванні історичного середовища міст є визначальним. Тому важливим є вибір відповідних варіантів розвитку, охорони та збереження цілісної об'ємно-просторової структури історичних населених місць на базі культурного ландшафту.

Література:

1. Конвенція з охорони всесвітньої культурної та природної спадщини // Охорона культурної спадщини: Зб. міжнар. документів. – К.: АртЕк, 2002. – С. 20–31.
2. Рекомендації з охорони на національному рівні культурної та природної спадщини // Охорона культурної спадщини. Зб. міжнародних документів. – К.: АртЕк, 2002. – С. 32–53.
3. Охорона культурної спадщини: Зб. міжнародних документів. – К.: АртЕк, 2002. – С. 21, 27; Охорона культурної спадщини в Україні // Зб. нормативних документів. – К.: ХІК, 2003. – С. 5, 21, 33.
4. Концепція національної політики щодо культурної спадщини в Україні (Проект) / Під ред. О.П. Олійник. – К.: Архитектура и престиж, Середняк Т.К., 2014. – 134 с.
5. Aftanazy R. Mikulince. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wojewodztwo ruskie Ziemia Halicka i Lwowska: w 7 t. – Wrocław – Warszawa – Kraków. – Zakład Narodowy imienia Ossolinskich. Wydawnictwo 1995. – T.7. – S. 116–123.

6. Лукомська З. Реалізація барокових містобудівних традицій на прикладі міста Микулинців // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – 2015. – № 836 : Архітектура. – С. 18–196.
7. Вербовецкий Ю. Центр княжого володіння: невідомі сторінки виникнення у кінці XVI — початку XVII ст. нового розпланування Збаража та міської фортифікаційної системи // Збараж — місто в Медоборах. — 1997. — №2. — С. 2, 4.
8. Малевич А. Збараж: іст.- краєзн. Нарис — Львів : Каменяр, 1984. — 46 с.
9. Нельговський Ю. Замок князів Збараських. // Вісник історії краю. — 1997. — № 2. — С. 4.
10. Lukomska Z.; Polishchuk L.; Lukomska H. Disclosure of the value of urban heritage in the Western Ukraine as a way to its preservation // Technical Transactions. Architecture. ISSUE 7-A (10). Year 2015 (112). – p. 39 – 50.
11. Федунків З. Замок і палац у Маріямполі // Краєзнавець Прикарпаття, - Івано-Франківськ, - 2005, - № 5. – С. 38–41.
12. Культурный ландшафт как объект наследия / под ред. Ю. А. Веденина, М.Е.Кулешовой. – М.:Институт наследия; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004.
13. Микулина Е.М. Исторические ландшафты в градостроительном проектировании: учебное пособ. – М.: Изд-во МАРХИ, 1983. – 106 с.
14. Ильинская И. Восстановление исторических объектов ландшафтной архитектуры. – Ленинград: Стройиздат, 1984. – 151 с.

Аннотація.

В дослідженні, на прикладі градостроительних комплексів з урбаністическими рисами періода барокко розкриті особливості формування об'ємно-просторової композиції середмістя, оборонної системи, сакральних комплексів, дворцово-паркових образів в залежності від ландшафтного фактора.

Ключевые слова: исторический ландшафт, архитектурно-ландшафтная композиция, историческая городская среда, эпоха барокко.

Abstract.

In this article we discuss special features that form shape-planning composition of downtown together with defense system, sacral complexes, park and palace structures, in accordance with landscape factor. This research was made by the example of urban complexes that have Baroque town-planning features.

Keywords: historical landscape, architectural and landscape composition, historical urban environment, Baroque.